

ESTUDI ETNOGRÀFIC I ETNOBOTÀNIC DE L'ARTESANIA DE LA LLATA

ANTONI BARBER I VALLÈS

1. INTRODUCCIÓ

Les cultures dels pobles es manifesten amb tot allò que d'expressiu tenen al seu voltant. La parla, la roba, les feines i les formes, el llegat històric, les creences o la vida per si mateixa, són elements definidors de l'aixovar cultural, de la identitat d'una gent.

La comarca de la Marina Alta no és una terra nua de cultura, ni d'hereus que l'hagen fruïda, com tampoc, malauradament, és una terra neta dels cops incerts, de bregues i de mentides sobre l'oblit de la seua riquesa. Per açò i com a justificació, de tant en tant, algú crida a l'aire les antigues paraules nascudes als vells pobles d'aquesta o d'una altra terra. Si algun altre les sent, quan les escolte...?

L'art, que sempre té una història, esdevé artesanía, a grapats i tot d'una, quan hom el transforma en feina. Així passa també, amb la llata, com voldríem explicar amb les paraules, les frases i els paràgrafs que, a través d'aquests fulls, exhibeixen una informació modesta, però treballada raonadament.

Si l'avi és mort, els seus llavis també, i la saviesa desapareix. Doncs, a ells els haurem de preguntar, com i de quina manera amarien la seua feina. No hi ha cap raó per a perdre allò que debades i amb orgull ens han testat; i si és ben cert que tampoc hi ha cap raó per a no perdre-ho, què costa recollir la cultura escampada?

Amb una intenció de bona voluntat, presentem al possible lector un breu estudi sobre el món queferós de la llata, l'artesanía de trenar palmes de margalló, una part d'aquest aixovar cultural dels nostres avantpassats i una part que ha contribuït a la nostra essència actual. Esperem que amb la mateixa benevolència, el que hi trobeu, us agrade.

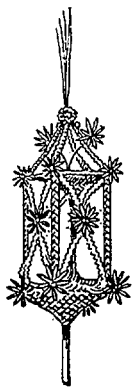
Hem volgut presentar en aquest treball una recerca analítica, modesta, però objectiva i seriosa, dels aspectes més característics i diferenciadors en la tasca llatera de la Marina Alta, basada en la recollida de dades tant bibliogràfiques com testimonials. Aquest treball, resultat d'un estudi etnogràfic de l'artesanía de la llata, fet a partir d'un treball de camp dut a terme a la comarca de la Marina Alta des d'un punt de vista etnobotànic, vol ser una primera aproximació al tema. Això vol dir que hem fet un tractament descriptiu dels diferents processos manuals i hem analitzat els diversos aspectes, però hem aprofundit més en la relació home-planta que no pas en la historiografia sobre el tema i en les consideracions etnològiques. A banda de discussions sobre aspectes relacionats directament amb la llata, però no amb la tècnica de manufactura en si, el més essencial ha estat descriure el procés sencer, més aviat tradicional, d'aquest art.

La Marina Alta és una de tantes comarques costaneres o subcostaneres de la Mediterrània occidental, on unes circumstàncies ambientals, històriques i geogràfiques determinades, conformaren unes cultures artesanals. L'aspecte que més caracteritzava aquestes artesanies és el fet d'emprar com a primeres matèries elements vegetals naturals, del medi ambient propi o importats de fora. L'espart, les palmes, el vímet, la pita, etc., són els materials protagonistes, amb el tractament i el trenat del quals es confeccionaven veritables obres d'art.

A les comarques litorals del País Valencià, com també a les Illes Balears, a Andàlusia, al sud de Portugal i al Marroc, la manufactura d'estris a base de fibra vegetal arranca des de ben antic, i arriba, fins i tot, als nostres dies. Cada zona s'ha dedicat a un tipus concret de confecció segons la primera matèria de millor abast, segons els processos d'industrialització ocorreguts o segons el desenvolupament de cada cultura.

A aquesta comarca l'espart i la llata han estat tradicionalment els elements més treballats, d'evolució quasi paral·lela, ja que s'hi feien els mateixos objectes amb sengles materials, i a més a més, la tècnica de manufactura era també força semblant. D'altra banda, cada sector artesanal ha anat presentant successivament una gran variabilitat de tècniques o de formes, de confeccions i de comerços, que depenien de les zones geogràfiques, més o menys àmplies, de què es tractara.

L'artesanía de la llata ha tingut, particularment per a aquesta comarca, una tradició molt vella i important, si més no, si considerem que durant un determinat període no menyspreable de la història més jove (un segle aproximadament), es desenvolupà industrialment, amb vendes interiors i exportacions dirigides cap a l'estranger.

2. REFERÈNCIES HISTÒRIQUES

Les primeres referències, podríem dir que històriques, sobre l'ús del margalló en l'elaboració d'objectes o estris, apareixen ja en les primeres civilitzacions indígenes. Encara que per a la comarca no hi ha veritables vestigis d'un aprofitament concret, a l'illa de Mallorca hom sap que els mallorquins anteriors a l'arribada dels romans confeccionaven les temudes fones, amb les quals apedregaven els cartaginesos i els mateixos romans. Aquestes armes estaven fetes de cordell de palma i el receptacle de la pedra, de palma trenada, és a dir, de llata; tot i això, s'hi empraven molt sovint altres matèries com la pell o el cuir. Titus Livi i Virgili ja ens parlaven de l'efectivitat d'aquests perillosos instruments per a llançar pedres.

Cal pensar que si la cultura ibèrica, prou representada a la comarca per diversos jaciments, tingué el seu apogeu des del segle V fins al III aC, amb una certa estructura social i amb una capacitat de transformació de la primera matèria per crear nous materials i estris —com ara el bronze per a fer adornaments o el ferro per a fer armes—, podria haver desenvolupat la cistelleria i la indústria tèxtil, aspecte, altrament, no descartat pels historiadors.

Al litoral de Múrcia s'han fet troballes importants als jaciments arqueològics de les mines romanes, on han aparegut receptacles amb forma de cabàs o de cistell, emprats per a les tasques d'extracció dels materials. Aquests cabassos incipients estaven fets amb fulles de margalló, és a dir, amb llata, encara que segurament degué tractar-se d'una elaboració o d'una tècnica més precària o primitiva del que coneixem avui dia. Si hom considera també que Dénia (la *Dianium* de fa uns dos mil·lennis i les ruralies dels voltants) fou durant un curt període una ciutat romana rica i un port important, amb molt de tràfic comercial, podem pensar que no seria estrany que s'hi haguera utilitzat la llata per a confeccionar els receptacles. Això no obstant, cal recordar que tant en la cultura ibèrica com en la romana la terrisseria era la indústria predominant en la fabricació de recipients.

S'atribueix als àrabs el perfeccionament de l'art de la llata, suposadament a causa de la llarga estada en aquestes terres i al desenvolupament cultural que hi van tenir —*Dianium* es convertí en la gran taifa de *Daniya*, allà pel segle XI— i en general en tot el món iberomusulmà. La conquesta cristiana de la comarca a mitjan segle XIII va suposar un empitjorament socio-econòmic i una repoblació, sobretot de catalans, a les ciutats més importants (Dénia, Pego i Xàbia); però la convivència forçada d'aquelles societats continuava transmetent les tasques del llauró i els arts complementaris, entre els quals hi havia la

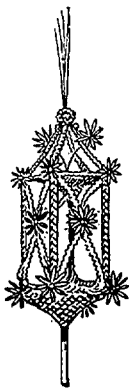
feina de la llata. Així, fins a l'expulsió dels moriscos l'any 1609, els cristians pogueren aprendre aquesta tècnica, si encara no l'havien apresada, ja que la llata ha estat sempre coneguda, en major o menor mesura, al llarg de tot el litoral mediterrani de la península ibèrica.

Com a prova de l'ús dels receptacles de llata en aquestes èpoques hi ha algunes referències, com la de Roc Chabàs, en *La historia de la ciudad de Denia*, on aquest autor assenyala una escriptura del protocol de S. de Xulbe, notari de Xàbia, amb data de 27 d'abril de 1472, que fa referència a la venda de "*cien quintales de pasa de Pop [...] buena y de recibo y bien puesta en capazos de pleita blanca*". Tanmateix, Costa Maç (1977) ens indica en el seu estudi sobre aquesta comarca, que en un document del 21 de juny de 1471, alçat a l'arxiu parroquial de Dénia, consta una venda de 200 quintals de "*panse de Pop bone et sportate cum palma alba at forum*" i entre els testimonis d'aquest contracte hi figuren "*Celim Puli, sarracenus loci de Gata*".

L'expulsió dels moriscos va deixar despoblada la comarca, raó per la qual els senyors que posseïen grans extensions inhabitàdies i sense produir, pal·liaren aquesta buidor amb l'oferiment de terres i possibilitats de conreu als pagesos de les Balears i d'altres llocs dels Països Catalans o de la península, els quals emigraren cap a aquesta comarca. Amb l'arribada de mallorquins (majoritàriament), eivissencs i menorquins, la tasca de la llata a més de reforçar el seu arrelament, s'enriquiria pel contrast de tècniques i de formes, ja que a les Balears, i sobretot a Mallorca, ja estava ben constituït l'art de trenar palmes i confeccionar estris amb diversos usos.

Cavanilles (1797) subratlla la importància que té l'artesanía de la llata a les darreries dels segle XVIII a Gata de Gorgos: "*Críase en lo inculto con abundancia el palmito, planta útil que benefician los moradores del pueblo. Secan como 200 arrobas de ella, y las hojas reducidas a pleyta sirven para esportillos, espuestas y otros utensilios que venden por el reyno, o extraen fuera. En esta fábrica se ocupan casi todos los vecinos [...] y con lo que ella rinde y la agricultura subsisten sin miseria*". I amb referència a Benissa el mateix autor diu: "*¡Quánto mejor y más útil les sería aprovechar el palmito y el esparto de sus montes, manufacturarlo y venderlo! Así lo hacen los vecinos de Gata, Senija y Pedreguer, sacando del término de Benisa aquellos vegetales*".

A mitjan segle XIX, Madoz també es refereix a la indústria de Gata: "*En la parte inculta crece con abundancia el palmito, planta útil que benefician los moradores del pueblo [...] pero la más dominante de todas y la que puede considerarse como principal y exclusiva, es la elaboración del palmito en esportillos, espuestas, esteras y*

otros utensilios. Entrarán en Gata anualmente unas 15.000 a. [arroves] de palma seca recogida por sus mismos naturales, la que vale 60.000 rs. [reals], duplicando de valor luego de elaborada”.

I com a darreres ressenyes històriques podem llegir en la premsa de les acaballes del segle XIX els anuncis següents: “*Ha sido aprobado el remate adjudicado por un año a D. [...] el arrendamiento del palmito del monte denominado Granadella, término municipal de Jábea; y a D. [...] el denominado la Guardia*”.

3. ORIGEN DE L'ARTESANIA DE LA LLATA I CIRCUMSTÀNCIES QUE L'HAN AFAVORIDA

Com una artesania definida i concreta, l'origen correspon a l'època islàmica, entenent, és clar, que es tracta d'un origen difús, no massa ben documentat i que s'enriqueix conforme avançava el temps, fins arribar a constituir-se com un costum, una tradició o un art. Tot i així, és ja en els segles posteriors quan queda ben definida la feina de la llata, ja que s'emprava per a la confecció no sols dels articles o estris necessaris en la vida quotidiana del camperol, o per a fer una economia de troc, sinó també amb un simple caràcter sumptuari (aspecte desenvolupat més recentment).

Alguns aparells relacionats amb el matxo i el carro, els receptacles per a les feines del camp, els usos domèstics, etc., comportaven una manufactura que esdevenia una activitat complementària al mateix treball del llaurador o del ramader. La gent feia de llata allò que en un moment determinat li aprofitava i li anava bé, ja que es tractava d'una activitat amb pretensions simplement utilitàries. Els processos de collita i de tractament de la palma eren casolans i a petita escala, igual que la manufactua dels objectes.

Aquest tipus de feines podien materialitzar-se sense cap problema en qualsevol època de l'any, per diversos motius:

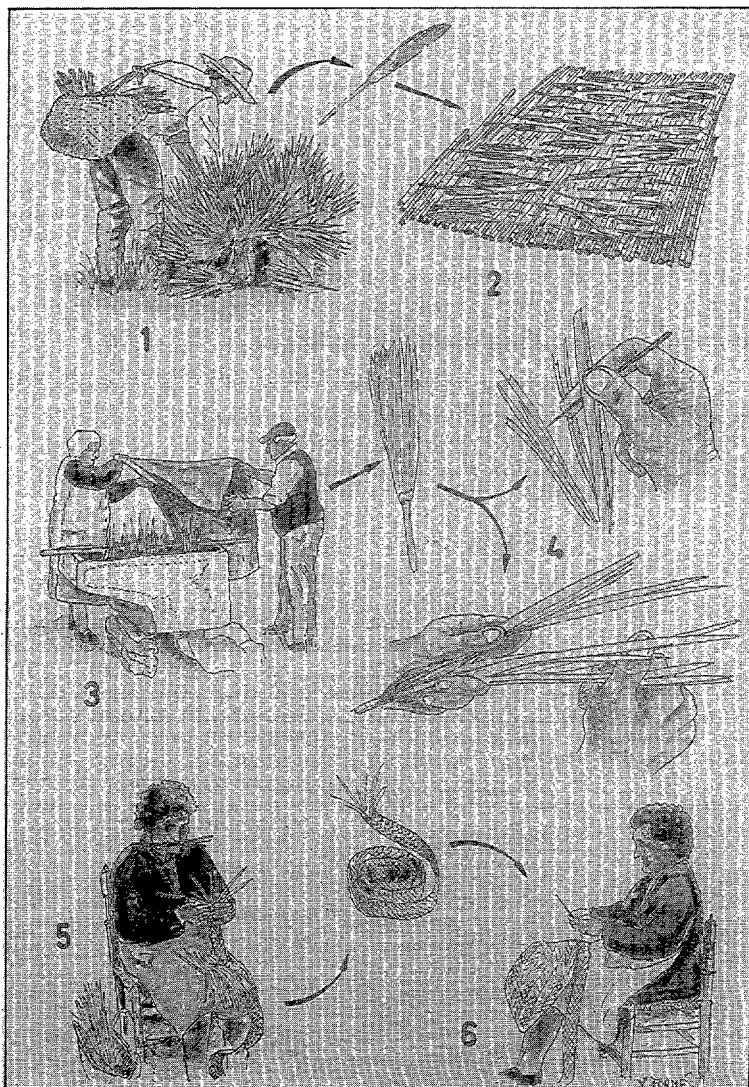
a) Als terrenys muntanyencs dels voltants no mancava el margalló, i hom podia disposar sempre que volgués de la primera matèria (els brots del margalló). Així, a la comarca de la Marina Alta gairebé totes les serralades o els promontoris de caire muntanyenc tenen en la coberta vegetal una considerable presència de margallons. Tan sols ens cal excloure'n alguns cims elevats i freds, i també les terres conreades, ja siguen els abancalaments dels mateixos aiguavessants de muntanya, ja siguen les planúries, llocs on evidentment no habita.

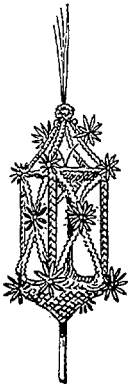
b) D'altra banda, encara que l'estiu és el temps adequat per a la collita, aquesta planta sempre presenta algun brot, més o menys afavorit, però suficient per a unes necessitats domèstiques.

c) A més de l'abundor del margalló, el gran poder regenerador que té, després dels incendis, la tala i l'arrancada del brot, agressions molt freqüents al llarg dels segles, fan d'aquesta planta una font idònia per l'abusiu i secular aprofitament antropogènic.

Així doncs, l'artesanía de la llata s'ha pogut mantenir al llarg del temps en un món rural, en equilibrar-se o coincidir les necessitats domèstiques o familiars amb l'oferta natural de la primera matèria, gràcies a les característiques mateixes del margalló.

4. EL PROCÉS ARTESANAL DE LA LLATA

En aquest apartat seguim l'ordre de les il·lustracions de la làmina adjunta.

1. La *collita* de la palma comença generalment allà per les calendes de juny, de manera que al llarg d'un eixut estiu hi haja prou temps perquè es queden ben seques al sol; encara que al juliol i a l'agost també se'n poden recollir. I si tan sols en volem una mica, qualsevol època de l'any és bona.

Ben enjorn, quan el sol encara no s'atreveix a enlluernar la terra, els homes preparen el cabàs per anar al lloc de costum, on colliran, de vegades no sense sacrifici, el desitjat brot del margalló, la *palma*.

Aquests homes s'acomboïen, i tots junts retrobant-se, fan el llarg camí per cercar l'apreciada recompensa d'un manollet de palma, un costalet de *fillols*, que és com s'anomena popularment; recompensa que de vegades esdevé un sacrifici, per les ferides que pot arribar a fer el punxegut *peçó* o *peciol*, en pegar l'estirada amb la mà, per a arrancar-ne el brot.

Els cabassos s'omplin i els homes van cansant-se, fins que decideixen, a l'hora foscant o tal volta més enjorn, concloure la tasca i marxar cap a casa, amb les palmes sobreeixint del groller receptacle, ara ja pesat i bellugadís.

2. En arribar a la llar, encara hi resta un poc de feina: s'ha d'escampar la collita, posar-la a secar al terra o damunt d'un canyís. El *secat* (assecatge) durarà uns quants dies, i s'han d'anar girant les palmes perquè s'assequen per totes bandes.

3. Després d'uns 20 o 30 dies la palma ja està ben seca, i perquè quede més blanca i neta se li ha de fer un procés d'*estufat* o *ensofrat* (estufament o ensoframent).

D'aquesta labor s'ocupen normalment les dones, encara que també és habitual que hi intervinguen els homes. Es tracta de cremar sofre en un perolet de llanda o ceràmica, dins d'un safareig o qualsevol lloc que, després de botar-li foc al sofre, es pugui tapar.

El sofre estarà cremant durant una nit aproximadament, de manera que el gas, anhídrid sulfurós (SO₂), ompli l'interior del receptacle on s'han ficat les palmes i les *blanqueja*. A l'endemà ja se'n podran treure i estaran llestes per a ser treballades.

4. *Fer llata*, o *treballar la llata*, ha esdevingut amb el temps, no sols una feina, sinó una tradició, un costum, propi d'uns pobles, si més no, quan alguns aspectes de la seua economia es basen, en ocasions quasi exclusivament, en aquest treball.

A l'hora de la confecció dels *rastres* o *rolls* de llata —sovint també anomenats *rodaes* (*rodades*)—, s'han de tenir les palmes preparades. La preparació passa per l'*embrinat* i l'*esporguimat* (embrinament i esporguiment), o siga, separar les lacínies que estan unides mitjançant uns sinus, i llevar-ne les vores. Les vores són filaments prims que s'anomenen *esporguims*, els quals s'empraran per a fer pinzells, per exemple. Amb la palma embrinada i esporguimada, tan sols restarà tallar el peçó, perquè queden soltes.

5. Quan les palmes són a punt d'utilitzar-se, s'*amaren* una mica per tal de reblanir-les; així, en trenar la llata doblegant-les, no es trenaran ni es badaran.

I amb un grapat a la boca o a la mà, es comencen a trenar les palmes, fent un *comencet*, *un pam*, *tres pams*, *una braça*, i així fins a les braces necessàries per a poder confeccionar el nou cabàs que els homes esperen ansiosament. Quan ja s'ha trenat prou, tenim un *roll*, un *rastre*, a punt de ser cosit.

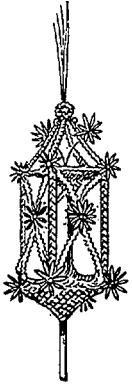
6. Tan sols queda anar cosint la llata circularment, utilitzant un motle o recolzant-se en el genolls. La cosida es farà amb unes agulles anomenades *agulles saqueres*. A poc a poc anirà eixint la senalla que hom volia fer. Finalment se li hauran de posar unes anses, o siga, s'haurà d'*ansar*; per a fer això gastarem les *agulles d'ansar*. Fet açò, el cabàs ja està acabat.

5. EL COMERÇ DE TROC I L'INICI DE LA INDUSTRIALITZACIÓ

Aquest capítol ha estat elaborat amb les valuoses dades recollides per l'estudi de Costa Mas (1977) i les que hem obtingut de les entrevistes als comerciants o de la consulta amb altres dades més actualitzades. Tot i això, en els textos d'aquest autor es pot trobar informació molt més detallada que la que pretenem exposar ací respecte d'alguns aspectes. Ací només hem pretés fer un resum ordenat d'allò que degué ser la producció i el comerç de la llata al llarg del temps.

Fins a les darreres dècades del passat segle XIX, l'artesania de la llata anava a càrrec de les famílies d'agricultors, que la treballaven a les seues llars. L'objectiu immediat no era la venda dels estris, sinó la utilització ràpida; però amb la necessitat i la fam que sempre hi havia, els excedents s'empraven per a complementar els guanys i l'economia familiar amb un comerç de troc, on es bescanviaven articles fets amb llata per aliments o elements d'altra índole.

Als pobles de la comarca, sobretot a Gata i a Pedreguer, s'hi havia establert una economia de troc, per la qual els mercaders d'aquestes

Dones trenant llata.

localitats (quincallers i carreters) oferien algunes espècies o aliments, com l'arròs i els salats, a canvi dels excedents de la llata, normalment senalles i derivats, barrets, etc.

Els carreters promocionaven aquests excedents, convertits així en mercaderies, mitjançant el sistema de venda ambulant i amb el carro com a mitjà de transport. Aquesta mena de comerciants van aconseguir crear una clientela considerable, fonamentalment en zones d'agricultura a balquena, on hi havia aliment de sobres per a intercanviar per

articles de llata, necessaris en les feines i el món del llaurador. Aquest mercat inicial de la llata podia arribar a llocs molt llunyans, com per exemple a Extremadura.

Ja a finals del segle XIX es donen les primeres passes cap a la industrialització. Com que la demanda i la producció dels articles de llata augmentaven, els mercaders, antigament carreters, es convertien ara en petits comerciants que coneixien prou bé el seu mercat, les comandes, les fluctuacions i la venda. Esdevingueren incipients empresaris en habilitar-s'hi uns modestos tallers-magatzems, on tant s'alçaven els excedents, com s'hi feien processos d'acabat i de perfeccionament.

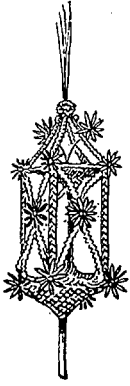
6. LA INDÚSTRIA: PRODUCCIÓ I EVOLUCIÓ

Amb la posada en marxa del ferrocarril el 1915, que tenia estació de facturació i peatge a Dénia i a Gata, el comerç de la llata determinà la utilització d'aquest mitjà de transport. Això facilitava els lliuraments de les comandes de gènere i impulsava de manera definitiva aquest negoci.

L'augment dels encàrrecs i les comandes va fer necessari importar les primeres matèries d'altres llocs de l'Estat espanyol, alhora que els comerciants havien de tenir quantitats fixes de mercaderies per complir el compromís de venda. D'aquesta manera pogueren controlar la primera fase de la cadena productiva: la compra i la importació de palma forastera. En la collita se n'agafaven les quantitats necessàries, es reunien colles de jornalers que s'aplegaven als llocs convinguts per endavant. La palma importada era venuda a les famílies o als domicilis productors, que pagaven la diferència respecte de l'intercanvi d'articles elaborats amb la primera matèria. Així desapareix el troc, que és substituït pel pagament en metàl·lic. Tant avança aquesta economia, que s'importava posteriorment, ja no sols la palma, sinó els rastres i la llata, és a dir, la matèria semielaborada.

Referència curiosa és la que ens fa Costa Mas (1977) sobre la tòpica imatge del poble llatè: *"Durante mucho tiempo constituyó una estampa muy típica de estas poblaciones la presencia de grupos de mujeres y ancianos que, sentados a las puertas de sus casas (a favor de las condiciones benignas del clima), se dedican al trenzado de la llata y al cosido de las espuestas"*.

En acabar-se la primera guerra mundial, es posaren de moda els barrets *Canotier* i *Malagueño*, elaborats amb altres materials, per exemple amb palla; però la indústria d'aquest sector comença a devaluar-se amb la depressió de 1929, fet que va deixar una infraestructu-

ra i uns capitals que revertiran en l'artesanía de la llata. A més, Gata, Pedreguer i altres pobles com Benitatxell, Xàbia i Teulada, s'especialitzaren en la barreteria de palma, que ha arribat com una mena de tradició fins a l'actualitat.

Per la dècada dels anys vint la producció comarcal era insuficient. Feia temps que s'importava palma andalusa, anomenada *palma de barca*, ja que la portaven amb barca o amb ferrocarril, tot i que recentment ja la duïen amb camions. Però per aquelles dates s'imposà també la importació a gran escala d'articles semielaborats de Màlaga, per exemple el conegut *sombbrero de segador*, amb una importació vigent fins a la dècada dels cinquanta.

Aquest gènere semielaborat era sotmés en les fàbriques de la comarca a diverses tasques d'afinament, adob i ornamentació, com també a la planxada amb motle metàl·lic, mitjançant una premsa especial, que funcionava primerament amb foc, després amb butà i posteriorment amb electricitat. Durant uns quinze anys, el comerç dels barrets malaguenys estigué força intensificat i aportà molts guanys; superà el sector cabasser, ja que la innovadora tècnica de la planxada contribuï a la difusió de tallers amb maquinària i operaris propis, amb inversions mínimes: naus instal·lades en casernes velles, enginys elementals i mà d'obra femenina d'ocupació discontinua, ja que la feina era estacional, amb atur estival, i remunerada setmanalment amb un sou diari.

Un altre període de canvis va ser la postguerra. Pels anys 1934-36 la confecció de *bolses*, es desenvolupà com una indústria típica de postguerra, derivada de l'artesanía de la llata cabassera, procés paral·lel al de la indústria llatera de Mallorca. La manca de capital, maquinària, primeres matèries, etc., enfront d'una demanda persistent d'articles d'ús corrent, barats i sense competència de mercat, van proliferar aquest sector de *bolses*, *barxes*, *bandoleres* i *cabassos*.

Una novetat d'aquests anys fou la *bolsa de nuc*, manufactura introduïda pels homes que havien estat presoners, considerada el primer article que sortí cap a l'estranger; va ser el primer impuls d'exportació.

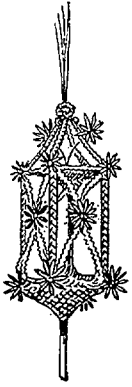
Era cada vegada més patent l'augment d'importació de palma andalusa, i s'enfortí un sector destinat, sovint exclusivament, a la collita de palma fora de la comarca, i a la venda als domicilis manufacturers. Al mateix temps, l'artesanía dels barrets introduïa diferents models de cóp: *copa lobia*, *americana*, *tirolés*, etc. Com a dada curiosa, Costa Mas (1977) fa la referència següent: "*Hacia 1955 la Cámara de Comercio de Alicante, refiriéndose al sector del mimbre, junco y palma a escala provincial, estima el valor de la producción anual de capazos, bolsos y sombreros en más de 5 millones de pesetas*".

Hi havia també una sèrie de treballs secundaris o una activitat conjuntural de la qual eixien uns altres articles, que primerament anaven destinats a l'autoconsum, però després també passaren per una etapa d'industrialització. Es tracta de la fabricació de *graneres*, *graneretes*, *pinzells*, *ventalls*, etc., confeccionats amb materials secundaris —subproductes— que sobraven de la manufactura primària; però en industrialitzar-se la confecció es feren amb les mateixes primeres matèries emprades per a la llateria dominant, a més de fer servir algun tipus de maquinària. Aquesta activitat tingué un gran auge en les dècades següents a l'any 1939, i va decaure a les acaballes dels anys seixanta. Això no obstant, avui dia encara se'n poden comprar en algunes botigues de Xàbia, de Gata i de Pedreguer. A Gata arribaren a comptar-se una dotzena de modestos tallers artesans que produïen aquest tipus d'articles i els venien a les fàbriques de cabassos, les quals s'encarregaven de comercialitzar-los.

Els pinzells s'empraven per a emblanquinar, i les graneres o graneretes, per a la neteja de la casa en general. La seua comercialització abastí gairebé tota l'Espanya mediterrània i bona part de la Meseta. Especialment, Extremadura fou el mercat més important per al pinzell, mentre que Andalusia ho va ser per a les graneres. Catalunya tan sols en consumia les classes extra, que tenien el mànec de secció circular. També la Manxa era un altre mercat excel·lent, on compraven articles de totes les qualitats. La granera de margalló amb mànec de canya era —i és encara— una especialitat de Xàbia durant la postguerra, més tard s'hi incorporaren Gata i Jesús Pobre. Les Canàries també han estat sempre un bon client, tant que els comerciants que encara viuen, les assenyalen com un dels llocs on més en venien. Allí s'enviaven no sols pinzells i graneres, sinó tota classe d'articles.

L'organització del comerç a partir de la dècada dels cinquanta i fins a la posterior crisi llatera dels seixanta, no diferia bàsicament dels períodes anteriors. Els homes encarregats de contractar colles recol·lectores de palma andalusa, eren els mateixos que, en secar-se, la portaven a la comarca per fer-li els processos de blanqueig —*ensofrat* o *estufat*. Una vegada enllestida, s'arreglava en costals, o per vendre-la a doll. Les dones la compraven i confeccionaven la llata i els articles, però només el cos bàsic. Després, i com a norma general, el mateixos que havien recollit la palma fora de la comarca anaven de casa en casa arreglant els articles fets per aquestes dones. En aquest sentit arribà a desenvolupar-se un veritable *putting-out system*, amb una incorporació massiva de la feina a domicili, feta quasi exclusivament per les dones. Costa Mas (1977) ens ho explica així:

«De este modo muchas mujeres campesinas disponen de un recurso para ayudar a la economía familiar, e incluso en ocasiones, pueden llegar a ser el principal sostén de la misma; así en Benigembla, por el año 1972 había unas 60 mujeres trabajando, bien el bolso de llata o el rayón a ganchillo o bien la rejilla a bastidor; como domina el minifundio y la tierra es poco productiva, se comprende que un viejo campesino aseverase: la dona és la que guanya el pa»

Les fàbriques compraven els articles fets per aquestes dones i, una vegada acabats i perfeccionats, els treien a la venda. Aquesta venda dins de la comarca es feia pel sistema habitual d'abastiment a les botigues, però per a l'exterior, els fabricants tenien uns representants o viatjants, que anaven per tota la geografia espanyola amb una mostra representativa del gènere propi de cada fabricant o de diversos, si així ho havien acordat prèviament. Quan hi havia compra, els representants enviaven la comanda al fabricant, i aquest la preparava. També hi havia homes que es dedicaven exclusivament a recollir articles dels domicilis productors per anar a vendre'ls a les fàbriques. En aquests anys els centres manufacturers més destacables eren, segons testimoni de la gent que ha sigut llatera, i segons la bibliografia: Gata, Pedreguer, Xàbia, el Poble Nou de Benitatxell, Teulada, Xaló, Benigembla, Castell de Castells, Beniarbeig i la Rectoria, Dénia, Benissa i la Vall de Laguar. D'altra banda, Gata, Pedreguer, Dénia i Xaló eren els principals focus de concentració fabril.

7. LA CRISI LLATERA A PARTIR DELS ANYS SEIXANTA I LA SITUACIÓ ACTUAL

L'obertura econòmico-comercial espanyola de 1959 produeix una veritable invasió de competitivitat, de primeres matèries i de productes semielaborats, molts desconeguts fins aleshores, provinents de països exòtics o més modernitzats. Amb tota aquesta onada de novetats, el desplaçament de la indústria de la llata a un terme secundari estava assegurat. Van minvar les comandes de l'antiga barreteria i cabasseria, com també dels articles confeccionats amb els subproductes, ja que els nous materials, més resistents o bonics, produïrien un canvi en els gustos o en les exigències dels compradors (hom buscava l'element de fantasia, que passa acceleradament de moda). És molt típica la frase que diuen els vells comerciants quan comenten el tema: *“La gent ja no en compra, com n'haviem de fer?”*.

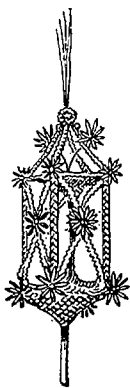
Pleites i articles ja elaborats de Xina, cascos del Brasil, la bova d'Indonèsia, la ràfia del Vietnam, els plàstics tipus *skay* i els cuiros sintètics, la pell en general, la tela vaquera dels texans, els cabassos de cautxú i un llarg etcètera, constituïen tot un nou món per al qual la palma era ja un producte *primitiu*, passat de moda, massa vist. D'altra banda, la competència amb mercats com per exemple el xinés, d'elevada productivitat i ben assortit, com també de preus més barats, era insostenible. Costa Mas ja ens diu en el seu estudi geogràfic comarcal de 1977: "*La gama de materiales es muy variada y muda continuamente: Palma de palmera enana: está en decadencia; se manufactura la pleita que se trenza en la comarca, cada vez en menor cuantía; hoy sólo resta un importador de palmito andaluz en Pedreguer*".

A banda d'aquestes raons econòmiques, cal afegir el canvi social que es produeix en les noves generacions, adaptades a un món molt allunyat en la forma –però no en el temps– dels costums. Fins i tot alguns, darrers testimonis vivents per al futur, encara s'han arribat a conèixer.

Tot i això, a hores d'ara (dècada dels noranta) hi ha un sentiment de curiositat i de respecte als valors d'identitat cultural, com també un retorn a les coses casolanes i senzilles, que han fet augmentar la demanda d'articles de llata i en general de fibra vegetal. De tota manera, de moment podem dir que el comerç de la llata queda relegat a un consum interior, per als autòctons i el turisme, i una petita part a l'exterior, amb un tipus molt determinat d'articles.

BIBLIOGRAFIA

- AUTORS DIVERSOS, *El Parque Natural del Montgó. Estudio multidisciplinar*, Generalitat Valenciana - Conselleria d'Administració Pública - Agència del Medi Ambient.
- CABRERA GONZÁLEZ, Ma. R. (1991), *El conreu de la vinya*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert - Diputació Provincial d'Alacant.
- CAPO, B. (1992), *Costumari valencià. Coses de Poble*, Edicions del Bullent.
- CAVANILLES, A. J. (1795), *Observaciones sobre la historia natural, geografía, población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid; ed. facsimil, Art. Gráf. Soler, (1972), 2 vols., València.
- CEBRIAN, R. (1991), *Montañas valencianas. Comarcas Alicantinas*, Conselleria d'Educació i Ciència - Federació Territorial Valenciana de Muntanyisme.

- CHABÀS, R. (1874), *Historia de Denia*, València.
- CLIMENT i GINER, D. (1985), *Les nostres plantes*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert - Diputació Provincial d'Alacant.
- COSTA MAS, J. (1975), *Jalón. Un pueblo de las sierras de la Marina*, Instituto de Estudios Alicantinos - Diputació Provincial d'Alacant.
- COSTA MAS, J. (1977), *El Marquesat de Dénia. Estudio geográfico*, Publicacions de la Universitat de València.
- DEL CAÑIZO, J. A. (1991), *Palmeras*, Ed. Mundi-Prensa.
- El Dianense*, núm. 17, Dénia, 21 d'octubre de 1888.
- El Dianense*, núm. 52, 23 de juny de 1889.
- ENCICLOPÈDIA CATALANA (1991), *Diccionari de la llengua catalana*, 12a edició, Barcelona.
- GARCIA MARTÍNEZ, S. (1968), *Els fonaments del País Valencià*, València, col·lecció "Garbí", núm. 6.
- GONZÁLEZ POMATA, A. (1986), *Alicante. Rutas de arte, historia, leyenda y tradición*, Publicaciones de la Caja de Ahorros Provincial de Alicante.
- KUONI, B. (1981), *Cestería tradicional ibérica*, Ediciones del Serbal.
- LLOBERA SERRA, F. & VALLADARES ROS, F. (1989), *El litoral mediterráneo español*, vol. I, Penthalon Ediciones.
- LÓPEZ GONZÁLEZ, G. (1988), *La guía de Incafo de los árboles y arbustos de la península ibérica*, Ed. Incafo.
- MADOZ, P. (1845), *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de ultramar*, 16 vols., Madrid, Impr. de D. P. Madoz.
- MASCARELL GOSP, J. (1981), *Amics de muntanya. Excursionisme i plantes medicinals*, Eliseu Climent Editor, "Sèrie la Unitat", núm. 54.
- MOMBLANCH I GONZÁLEZ, F. (1956), *La segunda germanía del Reino de Valencia*, Instituto de Estudios Alicantinos - Diputació Provincial d'Alacant.
- PALMER VERGER, M. (1958), "La industria del palmito en Mallorca", *Estudios Geográficos*, núm. 72, ps. 337-353.
- PELLICER, J. (1991), *Herbari breu de la Safor*, Universitat d'Estiu de Gandia, Departament de Cultura de l'Ajuntament de Gandia.
- PÉREZ PUCHAL, P. (1971), "Natalidad, mortalidad y crecimiento demográfico en las comarcas el País Valenciano", *Cuadernos de Geografía*, núm. 8, València, Facultat de Filosofia i Lletres.
- RIBERA NÚÑEZ, D. & OBÓN DE CASTRO (1991), *La guía de Incafo de las plantas útiles y venenosas de la Península Ibérica y Baleares (excluidas medicinales)*, Ed. Incafo.
- VILLANGÓMEZ, M. (1974), *Eivissa. La terra, la història, la gent*, Ed. Selecta, Barcelona.
- ZURRIAGA I AGUSTÍ, F. (1990), *La Plana, terra del llebeig*, Ajuntament de Xàbia.